

A formális logika azonosságfelfogásának bírálata

TAMÁS GYÖRGY

Az azonosság kategóriája kiemelkedő szerepet játszik a formális logika rendszerében. Ha tehát a dialektikus logika kidolgozására törekedve, meg akarjuk haladni a formális logikát, akkor szükségesnek mutatkozik e kategória széles körben elterjedt értelmezésének kritikai elemzése. E cikk keretében, természetesen, a szóban forgó problémának csak néhány, részünkről fontosnak tartott mozzanatával tudunk foglalkozni.

I. Az objektív azonosság és különbözőség

Az idealista logikusok jelentős többsége azon az állásponton van, hogy az azonosítás és a megkülönböztetés pusztán gondolkodási műveletek. A materialista logika ezzel szemben abból indul ki, hogy ezek a műveletek az objektív valóság megfelelő összefüggésein alapulnak. Ebből az elvi szempontból kiindulva, a logikai elemzés alátámasztásául az azonossággal és a különbözőséggel mint objektív kategóriával fogunk foglalkozni. Először külön-külön fogjuk vizsgálni az azonosságot és a különbözőséget abból a célból, hogy szembe-tűnően kifejezésre juttassuk a velük kapcsolatos elvont és konkrét szemlélet-mód ellentétét. Ezek után rátérünk az azonosság és a különbözőség egységének tanulmányozására. Végül tisztázni igyekszünk a vonatkozás problémáját.

1. Elvont és konkrét azonosság

A valóságban létező azonosság első tudományos jellegű meghatározásával Arisztotelésznel találkozunk: „Azonosnak mondjuk ugyanis azt, aminek egy az anyaga, már akár fajtája, akár száma szerint, továbbá azt, aminek egy a lényege. Nyilvánvaló tehát, hogy az azonosság valamiféle egységet jelent, vagy sok dolognak a léteységét, vagy azt, hogy egy tárgyat úgy veszünk, mint sokaságot, mint pl. ha azt mondjuk, hogy valami önmagával azonos, ahol az egy tárgyat gondolatban kettőnek vesszük.” (Arisztotelész, *Metafizika*. 105. o.) Arisztotelésznek ez a meghatározása Janus-arcot mutat. Egyfelől megtalálhatjuk benne az ösztönös dialektikának az érvényesülését, amennyiben az azonosságot úgy fogja fel, mint a sokféleség-egységét. Másfelől jelentkezik benne az a formális felfogás — s ez a további gondolatmenetében még inkább előtűnik —, amely az azonosságot önálló, a különbözőségtől független kategóriának tekinti.

A középkorban megfogalmazzák az objektív azonosság törvényét: *Min-den azonos önmagával*. Sőt: Minden azonos önmagával és csakis önmagával.

Arisztotelész még azt vallotta, hogy a dolgoknak csak ugyanabban a vonatkozásban kell önmagukkal azonosnak lenniök, más-más vonatkozásban lehetnek azonosak is, különbözők is. De már a skolasztyikában, és még inkább a metafizikus gondolkodás előtérbe kerülése során, az a felfogás alakult ki, hogy a dolgokat különböző vonatkozásban is önmagukkal azonosnak és csakis azonosnak szabad tekinteni. Ezt a metafizikus felfogást Leibniz alapozta meg azzal a tétellel, hogy az azonosság az egymástól megkülönböztethetetlenek azonossága (identitas indiscernibilium). Vagy más megfogalmazásban: Minden dolog az, ami.

A metafizika ugyanis abból indul ki, hogy a dolog lényege nem változik, tehát minden körülmények között azonos marad önmagával. A metafizikus gondolkodás az azonosság törvényét abszolút érvényűnek tekinti. Ebből a merev, abszolútizált felfogásból természetesen következnek az olyan semmitmondó és végeredményben hamis megállapítások, hogy a négyzet négyzet, minden állat állat. A metafizikusok mindenféleképpen igyekeznek elszakadni a valóságtól, és ami bizonyos vonatkozásban azonos, azt abszolút azonosságnak tekintik.

A szaktudományok fejlődése következtében azonban egyre világosabbá vált, hogy a természetben nem létezik se tiszta azonosság, se tiszta különbözőség. Ezt a felismerést filozófiailag Hegel általánosította: „Nagyon fontos, hogy kellően megértsük az azonosság igazi jelentését, ehhez pedig mindenekelőtt az kell, hogy ne pusztán mint elvont azonosságot fogjuk föl, azaz ne mint a különbséget kizáró azonosságot. Ez az a pont, amelyben minden rossz filozófia különbözik attól, ami egyedül megérdemli a filozófia nevét... Ami azután az azonosságnak a gondolkodásra vonatkozó jelentőségét illeti, itt mindenekelőtt az a fontos, hogy az igaz, a létet és meghatározásait mint megszünten-megmaradókat magában foglaló azonosságot ne tévesszük össze az elvont, tisztán formális azonossággal. Mindazok a gyakori szemrehányások, amelyeket nevezetesen az érzet és a közvetlen szemlélet álláspontjából tettek a gondolkodásnak, hogy egyoldalú, merev, tartalmatlan stb., azon a fonák előfeltevésen alapszanak, hogy a gondolkodás tevékenysége csak az elvont azonosításé, a formális logika pedig maga igazolja ezt az előfeltevést a fenti §-ban (amely az azonosság tételével foglalkozik) megvilágított, állítólag legfőbb gondolkodási törvény felállításával. Ha a gondolkodás nem volna egyéb amaz elvont azonosságnál, a legfelelősebb és legunalmasabb mesterségnek kellene nyilvánítani. A fogalom meg az eszme mindenesetre azonosak önmagukkal, de csak annyiban, hogy egyúttal a különbséget is magukban foglalják.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 191. o.)

A dialektikus materializmus is azon az állásponton van, hogy az az azonosság, amelyet elvonkoztatunk a különbözőségtől, csupán elvont azonosság. Az objektív azonosság törvényét tehát, amely úgy hangzott, hogy minden azonos önmagával, a következőképpen kell módosítani: *Minden azonos önmagával és ugyanakkor különbözik önmagától.* „A régi metafizikai értelemben vett *azonossági tétel* — ez a régi szemlélet alapvető tétele: $a = a$. Minden dolog önmagával egyenlő. Minden állandó volt, a naprendszer, a csillagok, a szervezetek. Ezt a tételt a természetkutatás minden egyes esetben sorra-rendre megcáfolta, elméletileg azonban még tartja magát, és a régi hívei még mindig szembeszegezik az újjal: ,valami nem lehet egy időben önmaga és valami más is’. Pedig a természetkutatás újabbban részletesen bebizonyította... hogy az igazi konkrét azonosság magában foglalja a különbözőséget, a változást. — Az el-

vont azonosság, mint valamennyi metafizikai kategória, megfelel *házi* használatra, mikor kis arányokról vagy rövid időközökről van szó; a határok, amelyek között használható, jóformán minden esetben mások, és a tárgy természetétől függenek — egy bolygórendszerben, ahol a közönséges csillagászati számítás szempontjából az ellipszis gyakorlati tévedés nélkül alapformának vehető fel, sokkal tágabbak, mint a rovarnál, amely néhány hét alatt végzi el átalakulását . . . De az összefoglaló természettudomány számára, sőt annak minden egyes ágában is, az elvont azonosság teljességgel elégtelen, és noha gyakorlatilag nagyjában és egészében ma már kiküszöbölték, elméletileg még mindig uralkodik a fejekben, és a legtöbb természetbúvár azt gondolja, hogy az azonosság és különbözőség kiengesztelhetetlen ellentétek, nem pedig egyoldalú pólusok melyek csak kölcsönhatásukban, a különbözőségnek az azonosságba való belefoglalásában fejeznek ki igazságot.” (Engels, A természet dialektikája. 225—226. o.)

A dialektikus materializmus tehát az elvont azonosság bírálatán keresztül eljut a konkrét azonossághoz. *A konkrét azonosság az azonosság és a különbözőség egysége.* Vagy, más megfogalmazásban: a konkrét azonosság a különbözők azonossága, sőt az ellentétek azonossága. „Az éhség — éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal eléggül ki, más éhség mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel.” (Marx, Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. 16—17. o.)

Egyes marxista logikusok arra törekszenek, hogy védelmükbe vegyék az elvont azonosságot: „. . . bármely esetben, akár a tárgyak közötti azonosságról akár egy tárgy azonosságáról különböző időpontokban legyen is szó, az azonosság mindig absztrakciót feltételez.

Az azonosság megállapítása a különbségtől való elvonatkoztatás útján érhető el. Valamely azonosság megállapításához a különbözőtől való elvonatkoztatásra több értelemben is szükség van.

a) Azonos tárgyak kiválasztásának csak tőlük különböző tárgyak létezésének elismerésével együtt van értelme. Ha nem léteznének olyan tárgyak, amelyek különböznek azoktól a tárgyaktól, amelyek valamilyen vonatkozásban azonosak, akkor az azonosság fogalmának nem lenne értelme. Például nem lenne értelme beszélni olyan tárgyokról, amelyek jól vezetnek az elektromosságot, hogyha nem léteznének olyan tárgyak, amelyek nem jól vezetnek az elektromosságot.

b) Különböző tárgyak azonossága, vagy fejlődésének különböző szakaszaiban egy tárgy azonossága mindig csak valamilyen vonatkozásban, valamely oldalról való azonosság. Az azonosságot kiemelve elvonatkoztatunk attól, hogy ezek a tárgyak más vonatkozásban nem azonosak. Azok a tárgyak, amelyek azonosak, mint elektromosságot jól vezető tárgyak, nem azonosak anyagukat, szilárdságukat stb. illetően.

c) El kell tekinteni továbbá az azonosságon belül meglévő különbségektől is. Maga az a tulajdonság, amelynek szempontjából azonosnak veszem a tárgyakat, különböző mértékben sajátja az azonos tárgyoknak. (A vas, a réz azonosak mint az elektromosságot jól vezető tárgyak, de különböző mértékben jól vezetőek.) Továbbá az egyes tárgyakban meglévő viszonylagosan állandó tulajdonság, amelynek szempontjából azonosnak tekintettük a tárgyat, maga is — ha egy ideig elhanyagolható módon változóan is, de mégis — „minden időben különböző mértékben sajátja az adott tárgynak.” (Galántainé, A formális logika azonosság törvényéről. Magy. Fil. Szemle. 1958. 3—4. sz. 332. o.)

A fenti fejtegetésből most bennünket elsősorban az a kérdés érdekel: vajon igaz-e az a megállapítás, hogy az azonosságot csak akkor lehet kimutatni, ha elvonatkoztatunk a különbözőségtől. Igaz, ha az elvont azonosság kimutatására törekszünk. Ha azonban a konkrét azonosságot tartjuk szem előtt, akkor a különbözőségtől való elvonatkoztatás nem előre-, hanem visszalépést jelent. A fentiekkel kapcsolatos többi kérdésre a későbbi fejezetekben térünk ki.

Hogyan megy végbe már most az azonosság különbözővé válása? Forduljunk ismét Hegelhez, aki először találta meg a probléma megoldásának kulcsát. „Ha azt kérdezik: hogyan jut az azonosság a különbséghez? ebben a kérdésben az az előföltevés rejlik, hogy az azonosság mint puszta, azaz mint elvont azonosság valami különvaló, s éppúgy a különbség is valami más, ugyancsak különvaló. Ez az előföltevés azonban lehetetlenné teszi a választ a fölvetett kérdésre, mert ha az azonosságot a különbségtől különbözőnek tekintjük, ezzel valójában csak a különbség van előttünk, s a továbbhaladást a különbséghez azért nem lehet kimutatni, mert az, amitől tovább akarunk haladni, annak számára, aki a továbbhaladás mikéntje után kérdez, nem is létezik. Ez a kérdés tehát, közelebbről tekintve, mindenképpen gondolattalanak bizonyul; attól, aki fölveti, előbb azt kellene kérdezni, mint gondol azonosságon, s akkor kiderülne, hogy éppenséggel semmit sem gondol rajta s hogy az azonosság neki csupán üres név.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 192. o.)

A metafizikus szemléletmód, mivel csupán tiszta azonosságot és tiszta különbözőséget ismer el, és összefüggésükből csak a szembenállást tudatosítja, ezért az egyiknek a másikká való átalakulását csak ugrásszerű változásként tudja elképzelni. Így, például, a magnak növényvé alakulásával kapcsolatban a következőket mondaná: a mag mag, a növény növény, a mag nem növény, a növény nem mag.

A dialektikus felfogás ezzel szemben azt állítja, hogy a mag növényvé való átalakulásának folyamata a folytonosság és a megszakítottság egysége. A mag kezdettől fogva mag is, növény is. A fokozatos mennyiségi felhalmozódás szakaszában azonban magvonta áll előtérben. A fejlődésnek egy bizonyos pontján a mennyiség minőségbe csap át, vagyis felülkerekedik a növény.

A különbözővé válás folyamata másképpen szólva az azonosság megszüntetve-megőrzése. „A folytonos változás, vagyis az önmagával való elvont azonosság feloldódása megvan az úgynevezett szervetlen természetben is. Ennek történelme a geológia. A felületen mechanikai változások (kimosás, fagy), vegyiek (mállás), belül mechanikaiak (nyomás), hő (vulkanikus), vegyiek (víz, savak, kötőanyagok), nagyméretekben a talaj emelkedései, földrengések stb. A mai pala alapvetően különbözik az iszaptól, amelyből képződött, a kréta az össze nem függő mikroszkópikus kagylóktól, amelyekből összetevődik; még jobban különbözik eredeti anyagától a mészkő, hiszen egyesek szerint egészen szerves eredetű, a homokkő különbözik a laza tengeri homoktól, amely viszont szétmorzsolódott gránitból stb. keletkezett, hogy a szénről ne is beszéljünk.” (Engels, A természet dialektikája. 225. o.)

2. Elvont és konkrét különbözőség

Arisztotelész a különbözőséget a következőképpen határozta meg: „Különbözőnek azt nevezzük, ami noha bizonyos tekintetben azonos, mégis más. Az azonossága azonban nem a számra nézve áll fenn, hanem a fajtára, fajra vagy hasonlóságra nézve. Továbbá különböző még az, ami egy más fajtá-

hoz tartozik, — ami ellentétes — és ami más lényegű.” (Arisztotelész, Metafizika. 105—106. o.)

Első meglátásra úgy tűnik, mintha Arisztotelész a különbözőséget az azo^hosszággal egységben fogta volna fel. Itt azonban csupán elvont egységről van szó. Azon ugyanis, hogy a különbözők „bizonyos tekintetben” azonosak, Arisztotelész azt értette, hogy közös nemhez, illetve fajhoz tartoznak. „A ’más’ az azonos^ssal van ellentétben, mivel minden tárgy minden más tárggyal összehasonlítva vagy azonos, vagy ’más’. Egyébként más a tárgy, ha sem az anyaga, sem a fogalma nem egy; ezért más vagy te és más a szomszédod . . . A más és az azonos tehát ily értelemben ellentétei egymásnak. A ’külön^bözőség’ azonban megint mást jelent, mint egy dolog más^volta. Mert ami más, ahhoz viszonyítva, amivel szemben más, nem kell, hogy valami tulajdonsága alapján legyen más: hiszen minden, ami létezik, vagy más, vagy azonos. Ami azonban különböző, az valaminek az alapján különböző valamitől; tehát kell lenni valami azonosnak, amire vonatkoztatva beszélhetünk különbözőségről . . . A különböző dolgok ugyanis nyilván azonosak is, és pedig nemcsak ’más’ voltuk szerint, hanem részint úgy, hogy a nemüket illetőleg ’mások’, részint pedig úgy, hogy a kategória ugyanazon párhuzamos sorában foglalnak helyet, úgyhogy ugyanabba a nembe tartoznak, más szóval ugyanazon neműek.” (Arisztotelész, Metafizika. 217—218. o.)

Igy, például, a hasznos és a káros azonosak abból a szempontból, hogy mindkettő tulajdonság. Ez azonban pusztán formális azonosság. Ezen túlmenően van még köztük egy mélyebb, dialektikus azonosság. Nevezetesen az, hogy ami hasznos, az káros is, és megfordítva, egy és ugyanazon vonatkozásban. A különbözőeknek ezt az azonosságát Arisztotelész már nem ismerte el. Ez ugyanis ellentmondott volna egész szemléletmódjának.

A metafizikus gondolkodás még tovább ment azon a téren, hogy a különbözőséget elvonatkoztassa az azonosságtól. Ismeretes az a leibnizi tétel, hogy az azonosság a megkülönböztethetetlenek azonossága. Ennek a tételnek az analógiájára azt mondhatnánk, hogy a metafizikus felfogás szerint a különbözőség az azonosíthatatlanok különbözősége. Ettől a szemléletmódtól még Kant sem tudott megszabadulni. Egy helyen a következőket írta: „Logikailag megkülönböztetni annak elismerését jelenti, hogy az *A* nem *B*.” (Von den falschen Spitzfindigkeiten. 6. §.)

Az objektív különbözőségnek ezt a metafizikus felfogását éppúgy törvénybe foglalták, mint az objektív azonosságét. A különbözőség törvényének számos megfogalmazása közül álljon itt a következő: *minden dolog (jelenség, összefüggés stb.) különbözik minden más dologtól.*

A különbözőség törvénybe foglalására vonatkozóan Hegelnél a következőket találjuk: „A különbözőség, mint az azonosság, külön tételben talál kifejezést. Különbön ez a két tétel közömbös, különbözőségben marad meg egymással szemben, úgyhogy mindegyik érvényes magában a másakra való tekintet nélkül.

Minden dolog különböző, vagy: Nincs két olyan dolog, amely egyenlő volna egymással. Ez a tétel csakugyan ellentétes az azonosság tételével, mert kimondja: *A* valami különböző, tehát *A* egyben nem-*A*; vagy *A* nem egyenlő más valamivel, így nem *A* általában, hanem egy meghatározott *A*. Az azonosság tételében *A* helyébe bármilyen más szubsztrátum léphet, de *A* mint egyenlőtlen már nem cserélhető fel bármilyen mással. A tétel szerint nem *magától*, hanem csupán *mástól* különbözik ugyan; de ez a különbözőség a saját

meghatározása. Mint magával azonos *A* meghatározatlan; de mint meghatározott ennek ellentéte; már nemcsak azonos magával, hanem van benne egy negativitás is, tehát különbözik is önmagától.” (Hegel, *A logika tudománya*. II. rész. 34—35. o.)

Ha mármost összevetjük egymással az azonosság és a különbözőség metafizikus szempontból megfogalmazott törvényét, akkor megállapíthatjuk, hogy kölcsönösen levezethetők egymásból. Amikor ugyanis kijelentjük azt a tételt, hogy minden azonos önmagával és csakis önmagával, akkor ebből természet-szerűleg adódik, hogy különbözik minden mástól. És megfordítva: ha minden dolog különbözik minden más dologtól, akkor csakis önmagával lehet azonos.

A tudományos megismerés, elsősorban a természettudományok fejlődése következtében csakhamar nyilvánvalóvá vált a különbözőség metafizikus felfogásának tarthatatlansága. Hegel ezzel kapcsolatban a következőket írta: „...ha a feladat egy különbség megállapítása, nem nagy éleselméjséget tulajdonítunk annak, aki csak olyan tárgyakat különböztet meg egymástól, amelyek különbsége közvetlenül nyilvánvaló (mint pl. egy író tollat meg egy tevét); s másfelől azt fogjuk mondani, hogy az nem vitte sokra az összehasonlításban, aki csak egymáshoz közeleső dolgokat — egy bükkfát egy tölgyfával, egy imaházat egy templommal — tud összehasonlítani. A különbségnél tehát az azonosságot és az azonosságnál a különbözőséget kívánjuk. Mindamellett a tapasztalati tudományok területén igen gyakran megtörténik, hogy e két meghatározás egyike miatt megfeledeznek a másikról: egyszer a tudományos érdeket abba helyezik, hogy a tényleges különbségeket visszavezessék azonosságra, máskor meg éppoly egyoldalúan abba, hogy új különbségeket fedezzenek fel... éppen a filozófia, mégpedig legközelebről a spekulatív logika mutatja ki a különbségtől elvonatkozó, puszta értelmi azonosság semmisségét, de azután persze éppúgy sürgeti azt is, hogy ne állapodjunk meg a puszta különbözőségnél, hanem ismerjük meg belső egységét mindannak, ami létezik.” (Hegel, *Enciklopédia*. I. köt. 194—195. o.)

A marxista filozófia is azon az állásponton van, hogy az elvont különbözőségtől el kell jutnunk a konkrét különbözőségig. *A konkrét különbözőség a különbözőség és az azonosság egysége*. Aki a különbözőséget elvonatkoztatja az azonosságtól, az tagadja a különbözőség ellentmondásos természetét.

S végül vegyük szemügyre a különbözőség azonossá válását. Ennek a folyamatnak a megértését elősegíti, ha megkülönböztetjük egymástól a külső és a belső azonosulást. Külsőnek azt az azonosulást nevezzük, amikor két tárgy egymással azonossá válik. Ilyen folyamat megy végbe, például, akkor, amikor a szocializmus kialakulása során megszűnik a jogokkal rendelkezők és a jogfosztottak közötti ellentét, és megvalósul az emberek jogi egyenlősége.

Belsőnek azt az azonosulást nevezzük, amelynek során a tárgy önmagával válik azonossá. A belső azonosulás a metafizikus számára értelmetlenség, mivel az azonosságot változatlan összefüggésnek fogja fel. Mihelyt azonban az azonosságot folyamatnak tekintjük, úgy kiderül, hogy a belső azonosulás a differenciátlan azonosságtól a differenciált azonosság felé való mozgás. Ennek a megállapításnak a részletes kifejtésére a következő pontban kerül sor.

3. Az azonosság és a különbözőség egysége

Az előbbieken külön-külön megvizsgáltuk az azonosságra, illetve a különbözőségekre vonatkozó felfogásokat. Most kövessük nyomon, hogy a filo-

zófia története során milyen jellegzetes álláspontok alakultak ki az azonosság és a különbözőség viszonyát illetően.

Hérakleitosz filozófiájának középpontjában az a gondolat állt, hogy a dolgok folyton változnak. „Nem lehet ugyanabba a folyóba kétszer belépni.” A mozgás, a változás, Hérakleitosz szerint, az azonosság különbözővé válásán és a különbözők azonosulásán keresztül megy végbe. Rámutatott arra, hogy a dolgok önmaguk másává lesznek. „A hideg melegszik, a meleg kihűl, a nedves megszárad, a száraz megnedvesedik.”

Az ösztönös dialektika a filozófia fejlődése során elfajult és *relativizmusba* csapott át. A relativizmus minden tulajdonságot, összefüggést viszonylagosnak tart. A relativizmus nem ismeri el az állandóságot, az azonosságot. Már Hérakleitosz egyik tanítványa, Kratülosz a relativizmus irányába torzította el mestere felfogását. Azt állította, hogy egyszer sem lehet ugyanabba a folyóba lépni, mert amikor belépünk, már nem ugyanaz. Ez a felfogás az azonosság teljes tagadását jelentette. „Kratülosznál Hérakleitosz dialektikája *szofisztikává* fajult . . . mert azt mondja, hogy semmi sem igaz, semmiről sem lehet semmit sem mondani. Tagadó (és csakis tagadó) következtetés a dialektikából. Hérakleitosz princípiuma ennek éppen az ellenkezője: 'mindenben igaz', mindenben van (egy kis) igazság. Kratülosz minden kérdésre válaszul csak az 'ujját mozgatta', jelezve, hogy minden mozog, semmiről sem lehet semmit sem mondani.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 301. o.)

Arisztotelész a relativizmussal szembefordulva, a másik végletbe csapott át és formálisan elhatárolta egymástól az azonosságot és a különbözőséget. „Nem lehetséges, hogy az 'embernek lenni' ugyanazt jelentse, mint a 'nem-embernek lenni', ha az 'ember' szó nem csupán egy egységes tárgy határozmányát, hanem magát az egységes tárgyat jelenti. Mert mikor azt követeljük, hogy a szó jelentése határozott legyen, akkor nem azt értjük rajta, hogy egy meghatározott tárgy állítmánya legyen: hiszen így a 'művelt', a 'fehér' és az 'ember' egyetlen tárgyat jelentenének, s végül minden egygyé lenne, mert minden szó hasonló jelentésű volna. Eszerint a létezés és a nem-létezés legfeljebb a szavak hangzására nézve lehet azonos, úgy, mint ha azt, akit mi embernek mondunk, mások nem embernek mondanák. A szóban forgó kérdés azonban nem az, hogy vajon nevezhető-e ugyanaz a tárgy egyszerre embernek és nem-embernek, hanem, hogy lehet-e az a tárgy egyszerre mind a kettő. Ha pedig az 'ember' nem jelentene mást, mint a 'nem-ember', akkor nyilvánvaló, hogy a 'nem-embernek lenni' sem különböznék az 'embernek lenni'-től, s így 'embernek lenni' annyi volna, mint 'nem-embernek lenni': a kettő egy lenne . . . De épp arra mutatunk rá, hogy a kettő jelentése különböző.” (Arisztotelész, *Metafizika*. 71–72. o.)

Az a formális szemléletmód, amely Arisztotelésznél még csak elemi formában van meg, a skolasztikus filozófiában uralkodóvá válik. Arisztotelésznél keveredik egymással az ösztönös dialektika és a formális gondolkodás. A skolasztikusok egyoldalúan az utóbbit helyezik előtérbe. Ezt a filozófiát az azonosság és a különbözőség merev szembeállítása jellemzi. Az azonosság és a különbözőség viszonyáról Aquinói Tamás a következőket írta: „Ott lehet azonosságot mondani, ahol nem találunk különbséget.” (Idézi Eisler, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. I. 541. o.)

A metafizikus gondolkodás az azonosságot, illetve a különbözőséget mint kész adott összefüggést elemzi. Nem tekint sem hátra, sem előre. Vagyis nem vizsgálja sem létrejöttüket, sem azt, hogy mivé válnak a fejlődés folyamatában.

Amíg a tárgyakat önmagukban, nyugalmi állapotban vesszük szemügyre, addig csak az elvont azonosság felismeréséhez juthatunk el. Hegel azért volt képes dialektikus álláspontot elfoglalni ebben a kérdésben, mert az azonosság és a különbözőség viszonyát a kölcsönös összefüggés, a fejlődés szempontjából vizsgálta. De Hegel felfogása is korlátozott volt annyiban, hogy csak az azonosság és a különbözőség azonosságát hangsúlyozta, de nem fordított kellő figyelmet az azonosság és a különbözőség különbözőségére. Hegellel szemben Lenin az adott összefüggésnek éppen ezt az oldalát hangsúlyozta: „... a proletariátusnak külön kell választania, el kell határolnia a dolgozó parasztot a tulajdonos paraszttól, a munkálkodó parasztot a kupeckedő paraszttól, a két keze munkájából élő parasztot a spekuláns paraszttól. Ebben az elhatárolásban van a szocializmus *egész lényege*.” (Lenin művei. 30. köt. 99. o.)

A marxizmus klasszikusai, mint az előzőkben már más-más oldalról megközelítve rámutattunk, azon a véleményen voltak, hogy az azonosság és a különbözőség elválaszthatatlan egymástól. Engels ezt a tételt Schmidthez írt levelében humoros formában a következőképpen magyarázta meg: „... az azonosság és különbség elválaszthatatlanságára Önnek mint vőlegénynek szembeötülő példa áll rendelkezésére, önmagában és menyasszonyában. Egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy a nemi szerelem a különbségben levő azonosság vagy pedig az azonosságban levő különbség felett érzett öröm-e. Vegye el a különbséget (itt a nemi különbséget) vagy az azonosságot (mindkettőjük emberi mivoltát), és mi marad? Emlékszem rá, hogy kezdetben mennyit kínlódtam éppen az azonosság és különbség ez elválaszthatatlansága miatt, bár egy lépést sem tehetünk anélkül, hogy bele ne botlanánk.” (Marx — Engels, Válogatott levelek. 514. o.)

Az azonosság tehát az objektív valóságban elválaszthatatlanul össze van forrva a különbözőséggel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy viszonyuk egyszer és mindenkorra adott, változatlan. Valamely jelenség fejlődése során hol az azonosság, hol a különbözőség kerül előtérbe.

A jelenségek keletkezésének fázisában éppen az azonosság a döntő momentum. De nem akármilyen azonosság, hanem az úgynevezett *differenciátlan azonosság*. Differenciátlannak azt az azonosságot nevezzük, amely a különbözőséget csak rejtett, kifejtetlen formában hordja magában. Valamely növény magja, például, magában rejtje az önmagától különbözővé válás lehetőségét. De ez a lehetőség csak fejlődésének későbbi szakaszában realizálódik. „A magábanvalóban Hegelnél a valamely dologban, folyamatban, fogalomban rejlő, ki nem fejlődött ellentétek eredendő azonossága van meg; a magánakvalóban bekövetkezik e rejtett elemek megkülönböztetése és elkülönülése, s megkezdődik egymással való küzdelmük.” (Engels, Anti-Dühring. 60. o.)

Amikor valamely jelenség bejárta fejlődésének egész pályáját, akkor újból az azonosság kerül bérbe előtérbe. Ez azonban már differenciált azonosság lesz, mivel az időközben kibontakozott, felszínre jutott különbözőséget tartalmazza. Előbbi példánkhoz visszatérve: a magból növény lesz, amely újabb magokat terem. Ezek a magok az eredetihez képest differenciáltaknak tekintendők, ugyanis magukban hordozzák azokat a módosulásokat, amelyek a növény fejlődése során a külső és a belső változások hatására bekövetkeztek.

Szükségesnek tartjuk azonban megjegyezni, hogy az objektív azonosságot sohasem tekintjük abszolút differenciátlannak. Ennek elismerése ugyanis — más kontextusban — a különbözőségtől mentes, tiszta azonosság elismerését jelentené.

4. A vonatkozás problémája

Rátérünk most annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy az azonosság és a különbözőség egységének elve *csak más-más vonatkozásban érvényes-e, vagy ugyanabban a vonatkozásban is.*

Platón felfogása a következő volt: „... otthagya ezeket (a mindenáron való ellentmondásokat), minthogy mindenki számára lehetségesek, — inkább arra legyünk képesek, hogy lépésről lépésre vizsgálva kövessük a fejtegetéseket, ha valaki azt, ami *különböző*, bizonyos szempontból *azonosnak* mondja, s viszont azt, ami azonos, *különbözőnek*: figyelemmel kísérve, hogy *milyen vonatkozásban és milyen szempontból* mondja az illető, hogy az állítások egyike alkalmazható. Ellenben *csak úgy vaktában* az azonost *különbözőnek* bemutatni, vagy a *különbözőt* azonosnak, s a nagyot kicsinek, a hasonlót *különbözőnek*, s abban gyönyörködni, hogy mindig ilyen ellentéteket mutatnak fel szavainknak — ez nem igazi vizsgálódás, hanem nyilván a Valósággal való első érintkezésnek koraszülött gyümölcse.” (Platón, Összes művei. II. köt. 370--371. o.)

Platón ebben a megjegyzésében, véleményünk szerint, a következő álláspontot foglalta el. Csak a primitív gondolkodás számára tűnik úgy, hogy valami egyszerre önmaga is lehet és más is. Pusztán játék a szavakkal, ha azt mondjuk, hogy valami rendelkezik egy tulajdonsággal és ugyanekkor nem rendelkezik. Gondolkodásunk akkor fogja fel helyesen az ellentmondásokat, ha ügyel annak kimutatására, hogy az egyik vonatkozásban a dolog rendelkezik valamilyen tulajdonsággal, a másik vonatkozásban pedig nem rendelkezik.

Arisztotelész még határozottabban képviselte ezt az álláspontot: „... ha az egymásnak ellentmondó állítások ugyanarról a tárgyról egyszerre igazak, akkor nyilvánvalóan minden mindegy. Így tehát egyugyanaz a tárgy hajó is, fa is, meg ember is, ha egyszer mindenről lehet valamit akár állítani, akár tagadni, ahogy éppen szükség van rá, amint ezt kénytelen-kelletlen tenniük is kell azoknak, akik Protagorász tanítását vallják. Mert ha valakinek úgy tetszik, hogy az ember nem hajó, akkor nyilvánvaló, hogy nem hajó. S másfelől mégiscsak az, ha egyszer az ellentét is igaz... Ilyen képtelenségekre jut az ember, ha csatlakozik azokhoz, akik az említett felfogást vallják, továbbá arra, hogy az embernek nem kell feltétlenül *vagy* állítania, *vagy* tagadnia valamit. Mert ha igaz, hogy valaki ember is meg nem-ember is, akkor nyilvánvalóan igaz az is, hogy az illető sem nem 'emberi' sem nem 'nem-ember'.” (Metafizika. 74—75. o.)

Arisztotelész tehát határozottan kimondta, hogy ugyanabban a vonatkozásban nem lehet valami azonos és *különböző* is. Ez a felfogás a logikában még napjainkban is uralkodó szerepet játszik. A marxizmus klasszikusai azonban szembefordultak ezzel az állásponttal.

Induljunk ki Engels fejtegetéseiből: „A növény, az állat, minden egyes sejt életének minden egyes pillanatában azonos önmagával és mégis *különbözik* önmagától: azáltal, hogy anyagokat vesz fel és választ ki, hogy lélegzik, hogy sejtek képződnek és hálnak el benne, hogy körforgási folyamat megy végbe, egyszóval szakadatlan molekuláris változások összessége által, amelyekből az élet áll és melyeknek összesített eredményei szemelláthatólag kitűnnek az élet szakaszaiban: embrionális élet, ifjúság, nemi érettség, szaporodási folyamat, öregség, halál. Minél jobban fejlődik a fiziológia, annál fontosabbak lesznek számára ezek a szakadatlan, végtelenül kis változások, annál fontosabb lesz tehát számára az azonosságon *belül* való *különbözőség* vizsgálata is,

és a régi, elvontan formális azonossági álláspont, hogy egy szerves lény önmagával egyszerűen azonosnak, állandónak tekinthető, elavul. Mégis az erre alapozott gondolkodásmód, kategóriáival együtt, továbbra is fennáll. Holott már a szervesetlen természetben az azonosság mint ilyen valójában nem létezik. Minden test állandóan mechanikai, fizikai, vegyi hatásoknak van kitéve, amelyek folyton változtatják, azonosságát módosítják. Csak a matematikában — ebben az elvont tudományban, mely a gondolati dolgokkal foglalkozik, bármennyire a valóság visszatükröződései ezek —, van helyén az elvont azonosság és ennek a különbözőséggel való ellentéte, de itt is folytonosan feloldódik.” (Engels, A természet dialektikája. 224—225. o.).

Mi az alapja annak a felfogásnak, amely csak különböző vonatkozásokban ismeri el az azonosság és a különbözőség fennállását? Az, hogy a jelenségeket vagy mint állandókat, nem változókat szemléli, vagy mozgásukat mechanikusan fogja fel. Ha a mozgást úgy tekintjük, hogy az adott tárgy ebben a pillanatban itt van és a másik pillanatban ott, akkor, természetesen, mondhatjuk azt, hogy az illető tárgy az adott pillanatban csakis azonos önmagával.

Lássunk csak egy ilyen véleményt: „... a ‚minden valami az, ami’ kifejezésben a ‚valami’ alatt érthetünk tárgyakat már absztraktan csak *A* minőségük szempontjából. De ebben az esetben sem minden *A* minőségről lehet állítani, hogy *A* tárgy est *A*. Ez csak olyan tárgyra igaz, amelyekben ez az *A* minőség *megőrződik* valamilyen időszakaszban. De van olyan eset is, amikor a tárgy, amely rendelkezik *A* minőséggel, ugyanabban a pillanatban el is veszti azt. Ha pl. *A*, egy bizonyos helyen levés’-t jelent, akkor ellentétben a nem mozgó testtel — ahol lehet azt állítani, hogy mint az adott helyen levő test (mindaddig, amíg a test az adott helyen van) olyan test, amelyik ezen az adott helyen van —, a mozgó test minden pillanatban ezen az adott helyen van és nincs is ezen. Vagyis *A* is és nem-*A* is. Ezt számításba véve az azonosság ontológiai törvényét, a dolgok azonosságának törvényét végérvényesen a következőképpen lehet megfogalmazni: minden *A* dolog *mint A és amíg megmarad A-nak*, — *A*. E megszorítás nélkül a törvény nem lenne általános érvényű. Csak olyan területre lenne érvényes, ahol viszonylag változatlan minőségekkel rendelkező tárgyakkal van dolgunk. És a törvény univerzális értelmezése metafizikus tételhez vezetne. Az általunk adott megfogalmazás ugyan korlátozza a törvény hatóterületét, de ugyanakkor ebben a formában a törvény univerzális törvény.” (Galántainé, A formális logika azonosság törvényéről. Magyar Filozófiai Szemle. 1958. 3—4. sz 337—338. o.)

Úgy véljük, hogy a fenti fejtegetés lényege a következő megkötés bevezetése: amíg valamely dolog megmarad olyannak, amilyen önmaga, addig azonos önmagával. De a dialektika által felvetett probléma éppen abban van, hogy létezik-e olyan időszakasz, akárcsak egy pillanat is a változás folyamatában, amikor valamely dolog csak önmaga, de ugyanakkor más nem. Véleményünk szerint ilyen pillanat a valóságban nem létezik, azt csak absztrakció révén lehet előállítani, ha elvonatkoztatunk a valóság konkrétségétől. Ha valaki az azonosságot csak egy pillanatra is elvonatkoztatja a különbözőségtől, az *tagadja az azonosság ellentmondásos természetét*.

A változás dialektikus fogalma éppen azt jelenti, hogy valami egy időben önmaga is és más is. Ha elfogadnánk azt a nézetet, hogy létezik egy olyan pillanat, amikor a dolog csak önmaga, akkor ebből azt a következtetést kellene levonnunk, hogy van olyan állapot, amikor a dolog nem változik, hanem teljes nyugalomban van.

De vajon nincs-e a valóságban viszonylagos állandóság? Abban az értelemben, természetesen, van, hogy a dolgok egyes tulajdonságai viszonylag állandók a többihez képest. De ez nem jelenti azt, hogy a viszonylag állandó tulajdonságok ne változnának. Ha pedig ezek is változnak, akkor a dolognak nincsenek olyan tulajdonságai, amelyek ne lennének egyszerre önmaguk is és más is.

Hasonlítsuk össze végül egymással a különböző véleményeket. A metafizikus ezt mondja: amíg valamely dolog létezik, addig minden pillanatban önmaga és csakis önmaga. A „más”-ról csak akkor beszélhetünk, ha az illető dolog mint olyan megszűnik. — A relativista szerint valamely dolog minden pillanatban más, tehát sohasem azonos önmagával. — A formális felfogás a következő nézetet vallja: léteznie kell legalább egy olyan pillanatnak, amikor a dolog csak önmaga és nem más. — A dialektikus felfogást pedig így fogalmazhatjuk meg: *valamely dolog minden pillanatban önmaga is és más is.*

Ha valaki elismeri azt a marxista tételt, hogy minden jelenség (összefüggés stb.) azonosság és különbözőség ellentétének egysége, és ugyanakkor azon a véleményen van, hogy az ellentéteknek ez az egysége csak különböző vonatkozásban állhat fenn, akkor, a logika nyelvén szólva, a következő trilemma elé kerül:

1. vagy elveti az azonosság és a különbözőség egységének tételét a vonatkozást illetően, de akkor magyarázatot kell adnia arra, hogy a vonatkozás miért kivétel ez alól a törvényszerűség alól,

2. vagy egészen elveti az azonosság és a különbözőség egységének tételét, de akkor még nyilvánvalóbban szembekerül a dialektikával,

3. vagy elismeri, hogy az azonosság és a különbözőség ellentétének egysége nemcsak különböző, hanem ugyanazon vonatkozásban is fennáll.

Tekintve, hogy a fenti nézetek képviselői e három lehetőség egyikét sem akarják konzekvensen vállalni, eklektikus álláspontot képviselnek.

Az ugyanabban a vonatkozásban fennálló ellentmondások együttes létezését, természetesen, mindaddig nem lehet megérteni, amíg valaki az azonosságot elvontan, nem pedig konkrétan fogja fel. Vegyünk egy példát. Ismeretes, hogy ha egy gyógyszerből mértéken felül veszünk be, akkor az méréggé válik. A konkrét azonosság ebben az esetben azt jelenti, hogy ugyanannak a gyógyszernek ugyanarra az emberre gyakorolt hatásáról van szó, ugyanakkor a gyógyszeradag különbözők.

A formális álláspont hívei itt azt az ellenvetést tehetik, hogy ha az adag különbözők, akkor már nem beszélhetünk teljes azonosságról. Mielőtt erre az ellenvetésre válaszolnánk, tegyünk fel egy kérdést: vajon a különböző vonatkozások teljesen különbözőnek-e egymástól. Ha például azt mondjuk, hogy aratáskor az eső káros a búzára, de hasznos a kukoricára, akkor vajon nem ugyanarról az esőről és az esőnek a növényekre gyakorolt hatásáról van-e szó? Itt természetesen a különbség a döntő. De ha a különbözőségnek nem kell teljesnek lennie ahhoz, hogy különböző vonatkozásokról beszélhessünk, akkor az azonosságnak miért kell teljesnek lennie?

Térjünk vissza a gyógyszerhez. Ahhoz tehát, hogy azonos vonatkozásról beszélhessünk, nem szükséges teljes azonosságot feltételeznünk (sőt, helytelen is lenne). Csupán azt kell kimutatnunk, hogy az adott esetben az azonosság dominál. Precízen szólva: az „ugyanabban a vonatkozásban” az azonos vonatkozás és a nem-azonos vonatkozás egysége.

A metafizikus felfogás szempontjából az ugyanabban a vonatkozásban fennálló ellentmondások elismerése zagyvasághoz vezet. Dühring például, a Tőkét bírálva, a következőket írta: „Természetes és érthető logika hiánya, amely jellemzi a dialektikusan-kusza egymásba fonódásokat és gondolat-arabeszkeket . . . már az eddig megjelent részre alkalmazni kell azt az elvet, hogy bizonyos tekintetben és általában egy ismert filozófiai előítélet szerint minden bármiben és bármi mindenben keresendő, s hogy e zagyva és zavaros felfogás szerint végül minden egyremegy . . . De az egészséges logika előreláthatólag mégis diadalmaskodni fog torzképe felett . . . Az előkelősködés és a dialektikus titok-lim-lom senkit, akiben van még egy kis egészséges ítélőképesség, nem fog arra bírni, hogy a gondolatok és stílus formátlanságaival . . . komolyabban foglalkozzék. A dialektikus badarságok utolsó maradványainak elhalásával az ámitásnak ez az eszköze . . . el fogja veszíteni megtévesztő befolyását, és senki sem fogja többé hinni, hogy érdemes gyótródnie azért, hogy ott akadjon valamely mély bölcsességre, ahol a zagyvaságok megtisztított magva, legjobb esetben közönséges elméletek, ha ugyan nem közhelyek vonásait mutatja . . . A (marxi) egymásbafonódásoknak a logos-tan szabályai szerint való visszaadása lehetetlen az egészséges logika prostituálása nélkül.” (Idézi Engels, *Anti-Dühring*. 126—127. o.)

Hallgassuk csak meg, hogy mit válaszolt erre Engels: „Dühring úr legmeglepőbb közlése mindenesetre az, hogy a marxi álláspont számára' végül minden egyre megy', hogy tehát Marx szerint például kapitalisták és bér-munkások, feudális, kapitalista és szocialista termelési mód is 'egyre megy'. Hogy ily szimpla ostobaság lehetőségét megmagyarázzuk, fel kell tételeznünk, hogy már maga ez a szó: dialektika, Dühring urat beszámíthatatlanná teszi, amely állapotban neki, egy bizonyos zagyva és zavaros felfogás következtében, végül 'egyre megy', mit mond és mit cselekszik.” (Id. mű 128. o.)

II. A formális logika azonosság-felfogása

Az eddigiekben az azonossággal és a különbözőséggel mint az objektív valóság kategóriáival foglalkoztunk. Most rátérünk annak vizsgálatára, hogyan tükröződnek ezek a kategóriák az emberi gondolkodásban. Ennek során összevetjük egymással a formális és a dialektikus álláspontot. Ebben a témakörben az egyértelműség követelményével, az azonosság törvényével, valamint az azonosítás és a megkülönböztetés műveletével fogunk foglalkozni.

1. Az egyértelműség követelménye

Arisztotelész a következőképpen fogalmazta meg az egyértelműség követelményét: „. . . ha egy szó nem egy meghatározott dolgot jelent, akkor nem jelent semmit. Ha pedig a szavak nem jelentenek semmit, akkor megsemmisülne az emberek egymással való beszélgetése, s igazság szerint az önmagunkkal való beszélgetés is: lehetetlen ugyanis gondolkozni, ha nem gondolunk valami határozott egyet, — ha pedig egyet gondolunk, akkor ennek az egy dolognak egy nevet is adunk.” (Arisztotelész, *Metafizika*. 71. o.)

Az egyértelműség követelményén (principium convenientiae) a formális logikában azt értik, hogy gondolkodásunk során adott időben és adott vonat-

kozásban az adott gondolatot (fogalmat, ítéletet stb.) nem szabad egy másik gondolattal felcserélni.

Ennek a követelménynek a megsértése következik be, például, a *fogalom, zavar* esetén, amely abban áll, hogy az adott fogalom használatakor az illető nincsen tisztában a fogalom valódi tartalmával vagy szándékosan elferdíti azt. Vegyük sorra a fogalomzavar néhány jellegzetes megnyilvánulási formáját.

Az egyik közülük a *fogalom felcserélése*, azaz az adott fogalom különböző értelmű használata egy gondolatmenet során. Itt a gondolkodás tárgyai felcserélődnek: az ember, miután elkezdett gondolkodni egy tárgyról, önmaga számára észrevétlenül áttér egy másik tárgyra, a kettőt azonban ugyanannak tartja, bár a két fogalom nem egyezik meg önmagával, hanem egyazonosnak tartott, de különböző tárgyra vonatkozik.

Gyakran előfordul a fogalom értelmének tudatos megváltoztatása. Egyes idealista biológusok, például, tagadják azt, hogy az élőlények változékonyságának törvényszerűségei vannak, és ezért a változékonyságot határozatlannak nevezik. Gyakran hivatkoznak Darwinra, aki állítólag szintén elismerte a „határozatlan változékonyság” létezését. Darwin azonban a „határozatlan változékonyság” kifejezésen olyan változékonyságot értett, amelynek törvényszerűségeit még nem tártuk fel. Az említett biológusok pedig e fogalom helyébe a határozatlan változékonyságnak azt a fogalmát állították, amelyen a törvényszerűségektől megfosztott változékonyságot értették.

A fogalomzavar másik megnyilvánulási formája a *fogalom érvényességi körének indokolatlan kiterjesztése* (illiciti processu). Ez a hiba különösen a következtetésekből szokott előfordulni, amikor megsértik azt a szabályt, hogy a szélső terminusoknak a zárótételben ugyanolyan vagy kisebb terjedelműeknek kell lenniük, mint az előzményben. Azt a terminust ugyanis, amely nem volt elosztva az előzményben, nem szabad elosztani a zárótételben sem. Vegyünk egy olyan következtetést, amelyben a zárótétel többet tartalmaz, mint az előzmények.

A tengertől távol eső vidékeknek szárazföldi éghajlatuk van.

Franciaország nem esik távol a tengertől.

Franciaországnak nincs szárazföldi éghajlata.

Ez a következtetés azt a terminust, amely nem szerepelt teljes terjedelmében az előzményben (szárazföldi éghajlatuk van), a zárótételben teljes terjedelemben veszi (nincs szárazföldi éghajlata).

Végül fogalomzavarhoz vezet a *fogalmak többértelműsége*. A fogalom többértelműségét a homonímia (különböző fogalmak azonos szóalakja), például nap, él, nő stb. teszi lehetővé. A hiba forrása itt az, hogy ugyanazon alakú szón ki-ki más fogalmat ért.

Ezzel a hibával találkozunk a kategorikus szillogizmusnál a terminusok megnégyesítése (quaternio terminorum) esetében, amikor a megengedett három helyett az előzményekben burkolt formában négy terminus szerepel. Például:

Az anyag örök.

A vas anyag.

A vas örök.

Ebben a kategorikus szillogizmusban az „anyag” terminus kettős értelemben szerepel. A felső tételben mint filozófiai fogalom, az alsó tételben mint fizikai tárgy.

Vegyünk még egy példát. Marx azt írta, hogy a XVII. és a XVIII. század metafizikájának fő ellenségei a francia materialisták voltak. A „metafizika” kifejezést a filozófia történetében két különböző értelemben használták. Egyrészt metafizikának nevezték az úgynevezett túlvilági lényekről (istenről, lélekről stb.) alkotott idealista kitalálásokat. Másrészt metafizikának nevezik az olyan gondolkodásmódot, amelynek az a hamis felfogás az alapja, hogy a valóság dolgai és jelenségei változatlanok, ellentmondásmentesek stb. Vagyis az utóbbi értelemben a metafizika a dialektika ellentéte.

Helytelen lenne már most Marx kijelentéséből arra következtetni, hogy a francia materializmus dialektikus volt. Az adott összefüggésben ugyanis Marx a „metafizika” kifejezést az első értelemben használta.

De nemcsak a fogalmakkal kapcsolatban szokták megsérteni az egyértelműség követelményét, hanem az *ítéletekkel* kapcsolatosan is.

Az ítéletek többértelműségének egyik forrása a *hibás mondat szerkesztés*. Például Hérakleitosz töredékeiben a következő mondat szerepel: *κακοι μαρτυρες ανθρωποισιw οφθαλμοι και οτα βαρβαρους ψυχας εκουτων*.

Ez a mondat kétértelmű. Először is úgy lehet érteni, hogy a szemek és a fülek (azaz az érzékek) rossz tanúk az emberek számára, *minthogy* az embereknek durva lelkük van. Az ilyen értelmezésnek a lehetősége azon alapszik, hogy az alárendelt mondatot a fenti módon is lehet fordítani: *minthogy* az embereknek durva lelkük van.

Másodszor úgy is lehet érteni a szóban forgó mondatot, hogy bár a szemek és a fülek (az érzékek) alkalmasak arra, hogy az igazságot tükrözzék, de az olyan emberek, akiknek durva lelkük van, a külső érzékek tanúságát hamisan magyarázzák. Ez az értelmezés azon alapszik, hogy az alárendelt mondatot így is lehet fordítani: *ha* az embereknek durva lelkük van.

Ez a kétértelműség lehetőséget nyújtott Hérakleitosz nézeteinek egymással ellentétes értelmezéséhez. Az egyik magyarázat szerint Hérakleitosz az érzékelés tanúbizonyosságát hamisnak tekintette. A másik magyarázat szerint viszont Hérakleitosz nem az érzékelést mint olyant vélte hamisnak, hanem az olyan emberek érzékeinek megbízhatóságát, akiknek durva lelkük van.

Az egyértelműség követelményének megsértését eredményezi a *tétel felcserélése* (ignoratio elenchi), amikor az eredeti tétel helyébe másik tételt csempésznek és ezt bizonyítják, illetve cáfolják. Az anarchisták például Marxnak azt a tételét, hogy az emberek tudatát és ideológiáját a gazdasági helyzetük határozza meg, azzal a tétellel cserélték fel, hogy Marx szerint az evés határozza meg az ideológiát, s ez utóbbi tétel cáfolásával igyekeztek kimutatni a valódi marxi tétel állítólagosan hamis voltát.

A tétel felcserélését sokszor nehéz felismerni, mivel az eredeti tétel helyére becsempészett tétel rejtve szerepel. Mark Twain „Huckleberry Finn” c. regényében található a következő részlet: „Azt mondják, hogy a méhek sohasem csípi meg a bolondokat — szólt Jim. — Én azonban ezt kötve hiszem. Ugyanis sokszor volt már méhekkal dolgom. Engem azonban még egyszer sem csíptek meg, annak ellenére, hogy nem tartom bolondnak magamat.” Jim az eredeti tétel helyett (a méhek sohasem csípi meg a bolondokat) azt a másik, ki nem mondott tételt igyekezett cáfolni, hogy: aki nem bolond, azt megcsípi a méhek.

A fentiekből világos, hogy az egyértelműség a gondolkodás helyességének fontos követelménye: megóv bennünket attól a hibától, hogy a látszólagos azonosságot reálisnak tekintsük.

2. Az azonosság törvénye

Az egyértelműség követelményének elméleti megalapozása céljából a skolasztrikusok megfogalmazták a formális logika azonosságtörvényét. Ez, leginkább elterjedt formájában, így hangzik: *minden fogalom azonos önmagával*. Szimbólikusan kifejezve: $A \text{ est } A$.

Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy ettől kezdve az azonosság logikai törvényét határozottan megkülönböztették az azonosság ontológiai törvényétől. Fogarasi helyesen mutatott rá arra, hogy: „... az $A \text{ est } A$ formula nem tesz különbséget A mint a *tárgyi*, objektív valóság és A mint a *gondolkodás* része, eleme, alakulata között. Ebből azt lehet következtetni, hogy a logika az azonossági elv érvényességét mind a valóságra, mind a gondolkodásra vonatkoztatja. Például Leibniz formulázásának értelme egyrészt az, hogy minden dolog a *valóságban* azonos önmagával, másrészt az, hogy minden dolog csak mint önmagával azonos dolog *gondolható*.” (Logika. 4. kiad. 52. o.)

Még Wolffnál és követőinél is ez a differenciátlan felfogás uralkodott. Csak Daries (Vernunftkunst. 1737.) és Reimarus (Vernunftlehre. 1756.) különítik el határozottan az azonosság logikai törvényét, és állítják, az ellentmondás törvényével együtt, a logika élére.

Hegel felismerte, hogy az azonosság hagyományos felfogása korlátozott, egyoldalú. Az, amit a filozófia története során addig azonosságon értettek, csupán az elvont azonosságra vonatkozott. Hegel azt a követelményt állította fel, hogy az azonosságot egybe kell kapcsolni a különbözőséggel, az elvont azonosságtól el kell jutni a konkrét azonossághoz.

Ugyanaz a dialektikus szemléletmód, amelyet az objektív azonosság kategóriájával kapcsolatban alkalmazott, tükröződött az azonosság törvényére vonatkozó felfogásában. Álláspontját legvilágosabban a következő megjegyzés fejezi ki: „Ebben a megjegyzésben közelebről tekintem majd az azonosságot mint az *azonosság tételét*, amelyet mint az *első gondolkodási törvényt* szoktak idézni.

Ez a tétel a maga pozitív kifejezésében $A = A$ mindenekelőtt nem egyéb, mint az üres *tautológia* kifejezése. Helyesen jegyezték meg tehát, hogy ez a gondolkodási törvény *tartalom nélkül* való és nem vezet tovább. Ígyképpen az üres azonosságban rekednek meg azok, akik ezt mint olyant valami igaznak veszik s mindig azt szokták hangoztatni, hogy az azonosság nem a különbözőség, hanem az azonosság és a különbözőség különböznek egymástól. Nem látják, hogy már ebben maguk is azt mondják, *hogy az azonosság különböző valami*; mert hiszen azt mondják, hogy az *azonosság különbözik* a különbözőségtől; mivel egyúttal el kell ismerni, hogy ez az azonosság természete, azért benne rejlik az, hogy az azonosság nem külsőlegesen, hanem magánvalósága szerint, természetében az, hogy különböző. — Továbbá azonban, mivel ragaszkodnak ehhez a mozdulatlan azonossághoz, amelynek a különbözőség az ellentéte, azért nem látják, hogy ezzel azt egyoldalú meghatározottsággá teszik, amely mint ilyen, nem igazság. Elismerik, hogy az azonosság tétele csupán egyoldalú meghatározottságot fejez ki, hogy csak a *formális igazságot* tartalmazza, *egy elvont, nem teljes igazságot*.” (Hegel, A logika tudománya. II. rész. 25—26. o.)

Más helyütt pedig, egybevetve az azonosságot az ellentmondással, a következőket írta: „... egyik legnagyobb előitélete az eddigi logikának és a

közönséges elképzelésnek, mintha az ellentmondás nem volna olyan lényeges és immanens meghatározás, mint az azonosság; sőt ha szó lehetne rangsorról és a két meghatározást szét lehetne választani, akkor az ellentmondást a mélyebbnek és lényegesebbnek kellene tekinteni. Mert az azonosság vele szemben csak az egyszerű közvetlennek, a holt létnek meghatározása; az ellentmondás azonban minden mozgás és elevenség gyökere; valami csak azért mozog, csak azért törekszik és tevékenykedik, mert ellentmondást rejt magában.” (Hegel, A logika tudománya. II. rész. 51. o.)

Hegel helyesen tapintott rá arra, hogy az azonosság formális logikai törvényének legfőbb hibája *tautologikus* jellegében van. Ha e szerint a törvény szerint kellene gondolkodnunk, akkor csak olyan banalitásokat mondhatnánk, amilyeneket Leibniz hozott fel például erre a törvényre: amit írtam írtam, az egyenlő szárú derékszög derékszög.

Ennél kisebb jelentőségű, de szintén hibás az a felfogás, hogy az azonosság törvénye csak a fogalmakra vonatkozik. Azoknak a formális logikai munkáknak a szerzői, akik az azonosság törvényének ezt a megfogalmazását használják, úgy látszik, teljesen feleslegesnek tartják ennek a kijelentésnek a bizonyítását. Persze, nem véletlen, hogy kitérnek a bizonyítás elől. Ha ugyanis ezeket a műveket összefüggésükben tanulmányozzuk, akkor megint csak kiderül a formális logika következetlensége.

Vegyük például a tétel felcserélésének a bizonyítás során előforduló hibáját. Ezzel kapcsolatban meg szokták jegyezni, hogy ez a hiba az azonosság törvényének a megsértése. De ha ez így van, akkor hogyan tartható fenn az a kijelentés, hogy az azonosság törvénye csak a fogalmakra vonatkozik?

Vizsgáljuk meg végül az azonosság törvényével kapcsolatban is a vonatkozás problémáját. Fogarasi erről a kérdéstről a következőket írta: „... az azonosság elve absztrakt formájában is értelmes, mint a logikus gondolkodás egyik szükséges elemét, mozzanatát kifejező tétel. Helytelen alkalmazása: „*A* minden vonatkozásban *A*”. S a hagyományos logika formulázása (*A est A*) lehetővé teszi vagy egyenesen támogatja a helytelen alkalmazását. De helyesen alkalmazva ezt a tétel így fogalmazandó meg: valamely *A* (tárgy, dolog) bizonyos *adott* vonatkozásban önmagával azonos. Ezért valamely fogalom értelme *meghatározott* vonatkozásban veendő és nem változtatható meg, ti. megfelelő tárgyi változás nélkül.” (Fogarasi, Logika. 4. kiad. 60–61. o.)

Az a metafizikus tétel, amelyet Fogarasi bírál, kifejtett formában a következőképpen hangzik: *A* minden vonatkozásban *A*, és csak *A*. Fogarasi úgy vélte, hogy a „minden”-nek az „adott”-ra való korlátozása helyes állásponthoz vezet. Megítélésünk szerint azonban Fogarasinak ez a felfogása kettős hibát tartalmaz.

a) Fogarasi azt állította, hogy létezik olyan vonatkozás, amelyben az $A - A$ és csak *A*. De hiszen ez annak elismerését jelentette, hogy ha szűk körre korlátozva ugyan, de, mégis létezik *tiszta azonosság*. Méghozzá, mint a fenti szövegből kiderül, ilyen azonosság nemcsak a tudatban létezik, mint szubjektív absztrakció eredménye, hanem az objektív valóságban is. Ezt a nézetet már az első fejezetben megbíráltuk, ahol kimutattuk, hogy minden azonosság azonosság és különbözőség egysége. Felesleges ismétlések elkerülése végett utalunk az ott kifejtettekre.

b) A másik hiba az „adott vonatkozás” koncepciója. Ez a koncepció annak az eljárásnak a helyeslését jelenti, amely *egy vonatkozást kiragad a többi közül*. A kérdés mármost az: hogyan lehet ezt a felfogást összeegyeztetni

a dialektikának azzal az elvével, amely szerint a jelenségeket nem szabad ki-
ragadni összefüggéseikből, mert ezáltal torzképet rajzolunk a valóságról.
Vajon szabad-e figyelmen kívül hagyni Lenin útmutatását: „... mindennek
mindennel való egyetemes, mindenoldalú, *eleven* összefüggése és ennek az
összefüggésnek tükröződése... az emberi fogalmakban, amelyeknek szintén
csiszoltaknak, kerekdedeknek, rugalmasaknak, mozgékonyaknak, relatívak-
nak, kölcsönösen összefüggőknek, az ellentétekben egységeseknek kell lenniök,
hogy átfogják a világot.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 123. o.)

Az egyetemes összefüggés elvéből kiindulva, a dialektikus gondolkodás
a jelenségeket a maguk *teljességében* (totalitásában) vizsgálja. Nem elégszik
meg azzal, hogy kiemelve és megvilágítsa a vizsgált tárgyak egyes oldalait,
hanem mindenoldalú megismerésre törekszik, a valóság teljes gazdagságának
feltárására irányul. „A valóság mozzanatainak egész összességükben való
kibontakozása $NB = A$ a dialektikus megismerés lényege.” (Lenin, Filozófiai
füzetek. 134. o.)

A formális gondolkodás révén csak egyoldalú képet kaphatunk a való-
ságról. A dialektikus gondolkodás ezzel szemben lehetővé teszi az összkép
kialakítását. „Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell
ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, minden kapcsolatát és „közvetí-
tését”. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye
megóv bennünket a hibáktól és a megmerevéstől.” (Lenin Művei. 32. köt.
87. o.) Tehát ahelyett, hogy vizsgálódásainkat leszűkítjük az adott vonat-
kozásra, arra kell törekednünk, hogy minél több vonatkozásra terjesz-
szük ki.

Összegezzük ezek után a vonatkozással kapcsolatos felfogásokat:

Metafizikus gondolkodás: A minden vonatkozásban A , és csak A .

Formális gondolkodás: A adott vonatkozásban A , és csak A .

Dialektikus gondolkodás: A minden vonatkozásban A és nem $- A$.

Mint ebből az összevetésből kiderül, az azonosság törvényének lényege
nem változik meg azét, hogy metafizikusan vagy formálisan értelmezzük.
Mindkét gondolkodásmóddal összeegyeztethető. A dialektikus gondolkodás
követelményeit azonban már nem elégíti ki.

Vajon az következik-e az elmondottakból, hogy teljesen vessük-e el az
azonosság törvényét? Korántsem, csak korlátozzuk az érvényességi körét.
Ha abból indulunk ki, hogy valamely tárgy tanulmányozása során eltekintünk
a különbségektől, akkor jogosult az a követelmény, hogy mindaddig, amíg a
tárgy lényege gyökeresen nem változik meg, addig az adott tárgyat, illetve
rőla alkotott fogalmainkat önmagukkal azonosnak tekintjük. Tanulmányoz-
zuk, mondjuk Arany János írói működését. Világos, hogy, például, a „Nemzet-
őr dal” és az „Epilógus” c. verse Arany világnézeti fejlődésének különböző korszak-
kaiban íródott. És mégis ugyanarról az Aranyról van szó. Ebben az esetben
gondolkodásunk tárgyának azonossága abban áll, hogy egy és ugyanazon tárgy-
nak a változásait vizsgáljuk, éppen azt tartjuk szem előtt, ami vál-
tozik.

A köznapi gondolkodás számára elegendő, ha valamely tárgy vizsgálata
során csak az azonosságot emeljük ki. Erre utal Engelsnek az a megállapítása,
hogy az elvont azonosság megfelel „házi használatra”, a „tudományos kis-
kereskedelem” számára. Az azonosság tételének ebben a körben való fenn-
tartása tehát indokolt. A korszerű tudományos gondolkodásban azonban az
azonosság és a különbözőség egységének elvét kell alkalmazni.

3. Az azonosság törvényének objektív alapja

A szóban forgó probléma az ókori filozófiában úgy vetődött fel, mint a lét és a tudat azonossága. Parmenidész szerint azt kell mondani és gondolni, hogy ami van, az van. Ez a felfogás első jelentkezési formája a formális nézőpontnak, amely szembe fordul azzal a hérakleitoszi nézettel, hogy ami van, az ugyanakkor nincs is.

Arisztotelész ugyancsak szembe szállt a hérakleitoszi felfogással: „Téves, ha a létezőről azt mondjuk, hogy nem létezik és a nemlétezőről, hogy létezik. Igaz viszont, ha a létezőt létezőnek és a nemlétezőt nemlétezőnek mondjuk. Ennélfogva, aki valamiről azt mondja, hogy 'létezik' vagy 'nem létezik', az vagy igazat mond, vagy téved. De sem arról, ami létezik, sem arról, ami nem létezik, nem lehet azt állítani, hogy 'létezik vagy nem létezik.'” (Arisztotelész, *Metafizika*. 86. o.)

Míg az ókori filozófusok még csak differenciátlan egységként kezelték az objektív és a szubjektív azonosságot, addig a skolasztikusok, akik először fogalmazták meg az azonosság törvényét, már különbséget tettek közöttük. E kettőt azonban nem választották el mereven egymástól. A skolasztikus logikában uralkodó felfogás szerint, mivel magától értetődő, hogy fogalmaink azonosak önmagukkal, nem vitás a dolgok önmagukkal való azonossága. Ezt a felfogást tehát a gondolati és a reális azonosság összhangjának — természetesen idealista alapokon nyugvó — feltételezése jellemezte.

A természettudományok fejlődése azonban megrendítette az összhangba vetett bizalmat. A kutatások eredményeképpen kiderült, hogy legalábbis nem minden jelenségnél lehet kimutatni a tiszta azonosságot, hogy a dolgok változnak, s eközben önmaguktól különbözőkké válnak. Ebben a helyzetben, alapjában véve, két lehetőség között lehetett választani. Vagy a tényeknek megfelelően módosítják az azonosság törvényét, vagy e törvényt függetlenítik a valóságtól.

Kant és követői az utóbbi megoldást választották. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy hiábavaló kísérlet lenne a logikai azonosságot összhangba hozni a dolgok azonosságával, mivel a „magánvaló” megismerhetetlen. Az azonosság törvényét tehát úgy lehet tekinteni, mint pusztán a gondolatok önmagukkal való azonosságát kifejező összefüggést.

A kantianusokkal ellentétben Hegel az elsőként említett megoldás útjára lépett. Visszatért ahhoz a felfogáshoz, hogy a logikai azonosság megfelel a reális azonosságnak. Ez a visszatérés azonban nem pusztán felújítása volt a régi álláspontnak. Magasabb fokra való emelkedést jelentett, mivel a formális elképzeléssel szemben mind az objektív, mind a szubjektív azonosságot dialektikusan fogta fel. Engels ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Az a tény, hogy szubjektív gondolkodásunk és az objektív világ egyazon törvényeknek van alávetve, tehát a kettő végeredményeiben sem mondhat ellent egymásnak, hanem szükségképpen egybevág, teljességgel uralkodik egész elméleti gondolkodásunkon. Ez a tény elméleti gondolkodásunk öntudatlan és elengedhetetlen előfeltétele. A XVIII. század materializmusa lényegében metafizikai jellege következtében csak *tartalmilag* vizsgálta ezt az előfeltételt . . . Csak a modern idealisztikus, de ugyanakkor dialektikus filozófia, nevezetesen Hegel vizsgálta meg ezt az előfeltételt *formájában* is. Tagadhatatlan, hogy ez a filozófia, annak ellenére, hogy számtalan önkényes konstrukcióval és fantasztikummal találkozunk benne, annak ellenére, hogy eredményének, a gondol-

ködés és lét egységének fejtetőre állított formát ad — az esetek nagy tömegén és a legkülönbözőbb területeken bizonyította be a gondolkodási folyamatoknak a természeti és történelmi folyamatokkal való megegyezését és viszont, és egyazon törvényeknek mindezekre a folyamatokra vonatkozó érvényességét.” (Engels, Anti-Dühring. 385—386. o.)

A marxizmus klasszikusainak nem állt módjukban, hogy részletesen foglalkozzanak az azonosság törvényével. Összefelfogásukat elemezve azonban útmutatást kapunk e probléma vizsgálatához. Kiindulópontul a következő megállapításokat vehetjük:

1. *A gondolkodás törvényei megfelelnek az anyagi valóság törvényeinek.* Lenin ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A logika törvényei csak az objektívnek a tükröződései az ember szubjektív tudatában.” (Filozófiai füzetek. 159. o.) És másutt: „A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk, mivel a természet legmagasabb rendű terméke, csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget.” (Lenin Művei. 14. köt. 170. o.)

2. Az előző fejezetben kimutattuk, hogy a marxizmus klasszikusainak véleménye szerint *az objektív azonosság az azonosság és a különbözőség egysége.* Miként Engels megállapította: „... az igazi konkrét azonosság magában foglalja a különbözőséget...” (A természet dialektikája. 225. o.)

E két premisszából szükségszerűen adódik az a konklúzió, hogy a gondolati azonosság szintén nem lehet más, mint az azonosság és a különbözőség egysége.

Egyes marxista logikusok, ahelyett hogy a valóság törvényeiből igyekeznének levezetni a gondolkodás törvényeit, fordított utat választanak. Az azonosság törvényét veszik kiindulópontul, és arra törekszenek, hogy objektív alapot keressenek hozzá. Válaszoljunk először arra a kérdésre, hogy miért éppen ezt az utat választják. Azért, mert ha a valóság dialektikus törvényeiből indulnának ki, akkor nyomban kiderülne, hogy az azonosság formális logikai törvénye nem felel meg ezeknek. Az említett logikusok azonban szeretnék megmenteni ezt a törvényt. Lássuk most már, hogy milyen sikerrel jár ez az igyekezetük.

Az elterjedt megfogalmazás szerint az azonosság törvényének objektív alapja a jelenségek *viszonylagos állandósága*. De mit értsünk ezen a viszonylagos állandóságon? Lássunk egy idevonatkozó véleményt: „Az állandóság — tanítja a dialektika — sohasem abszolút. A tárgyak és a jelenségek állandó változásban, fejlődésben vannak. Ez azt jelenti, hogy bizonyos tulajdonságaik megváltoznak, míg más tulajdonságaik megmaradnak. Mivel a tárgynak mindig csak bizonyos tulajdonságai változnak meg, bizonyos kapcsolatokra reagál másképp, ezért más kapcsolatait meghatározott ideig megőrzi. Ily módon beszélhetünk a tárgy állandóságáról, de csak viszonylagos állandóságáról, vagyis állandóságáról valamely jegye szempontjából. A tárgy meghatározott időpontig viszonylagosan állandó marad, ha ebben az időegységben valamely, vagy néhány jegyét, tulajdonságát megőrzi. A viszonylagos állandóság: időbeli, viszonylagos, részleges azonosság, vagy másként kifejezve: a tárgy önmagával való viszonylagos azonossága fejlődésének különböző szakaszaiban.” (Galántainé, id. cikk. 330—331. o.)

E szerint a vélemény szerint tehát a viszonylagos állandóság azt jelenti, hogy: *a)* a változó tárgy egyes tulajdonságai változatlanok, *b)* a változó tárgy meghatározott időpontban változatlan. Vagyis, amikor valamilyen tárgy, tulajdonság stb. állandó, ugyanakkor nem változó, és megfordítva.

Véleményünk szerint azonban a dialektikus felfogás nem annak elismerésében áll, hogy nemcsak állandóság van, hanem változás is, hanem annak megértésében, hogy minden tárgy, tulajdonság stb. ugyanabban a vonatkozásban állandó és változó is. Mit értünk akkor viszonylagos állandóságon?

Közismert a marxizmus klasszikusainak az a nézete, hogy a változás abszolút, az állandóság pedig relatív. Ez azt jelenti, hogy a jelenségekben általában a változás van előtérben, az állandóság ennek alárendelt szerepet játszik. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy bizonyos konkrét körülmények között az állandóság legyen az uralkodó tényező. Földünk átmérőjének nagyságát illetően például az állandóság a jellemző, bár ez is folytonos változásban van. A viszonylagos állandóság tehát azt jelenti, hogy bizonyos konkrét körülmények között az állandóság előtérbe kerül a változással szemben, anélkül azonban, hogy ez utóbbi megszűnnék.

De ha ezt jelenti a viszonylagos állandóság, akkor megrendült az azonosság formális logikai törvényének vélt objektív alapja. Ha a valóságban nincs tiszta, változásmentes állandóság, akkor a valóságot visszatükröző gondolkodásunkban sem szabad tiszta, különbözőségmentes azonosságnak lennie. A logikában is el kell tehát ismerni az azonosság és a különbözőség dialektikus egységének az elvét, amely az állandóság és a változás objektív dialektikáján alapszik.

4. Azonosítás és megkülönböztetés

Közismert tény, hogy az állatok, különösen a magasabb rendű állatok képesek arra, hogy különbséget tegyenek az egyes tárgyak, jelenségek között. A kutyák, pl. elsősorban a szaglószerük segítségével, pontosan megkülönböztetik az egyes embereket egymástól. Amikor pedig a gazdájukat felismerik, akkor ösztönös azonosítást végeznek. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy az ún. primitív ember is rendelkezett ezzel a képességgel. Ennek az azonosítási és megkülönböztetési képességnek a jellege, mérve, természetesen, tág határok között mozog. Most azonban csak annak kimutatására törekszünk, hogy ilyen képesség már az ősember tudatában is fellelhető.

Ez a tudati tevékenység azonban elsősorban még a közvetlen szemlélet talaján áll. A még ma is ősközösségben élő népek tudatát elemezve megállapíthatjuk, hogy náluk a tárgyak közötti azonosság, illetve különbözőség felismerése a felszínen mozgó, tapasztalati jellegű.

Ugyanakkor nem állíthatjuk azt, hogy a gondolkodáson alapuló azonosításnak és megkülönböztetésnek ne lenne nyoma az ezen a kultúrfokon élő népek tudatában. Az embert, a többi között, az emeli az állatok fölé, hogy a beszéd képességével rendelkezik. Márpedig minden nyelvi forma — a többi között — megkülönböztetést fejez ki. Az a szó például, hogy „fa”, a szóban forgó tárgyat megkülönbözteti a többi tárgyaktól. Ez a megkülönböztetés azonban már nem tapasztalati, hanem gondolati jellegű. A szavak ugyanis valami többé-kevésbé elvonat és általánost fejeznek ki.

Hogyan jelentkezik mármost a primitív ember tudatában az azonosság és a különbözőség viszonya? Az emberi megismerés kezdeti szakaszára az ösztönös dialektika a jellemző. Ez a gondolkodási mód az azonosságot és a különbözőséget egyazon összefüggés egymástól elválaszthatatlan oldalainak tekintti. Ebben a felfogásban sejtésszerűen jelentkezik az a felismerés, amely tudományos megalapozásra csak a modern dialektikában talál.

Az ösztönös dialektika tükröződik a köznapi gondolkodásban is. Amikor például azt mondjuk, hogy a kés éle kicsorbult, akkor ezen azt értjük, hogy a kés nem szűnik meg kés lenni, de már nem ugyanaz, ami eredetileg volt.

Az azonosítás az a művelet, amellyel a különbözőségben meglevő azonosságot emeljük ki. Tegyük fel például, hogy a téglalap tulajdonságaival akarunk megismerkedni. E célból összehasonlítjuk a téglalapot a négyzettel, és megállapítjuk közös vonásaikat. Azt találjuk, hogy mindkét síkidomban a szemközti oldalak párhuzamosak. Ismeretes, hogy a négyzet átlói felezik egymást. Ezek után nem nehéz kimutatni — éppen az előbbi közös tulajdonság alapján —, hogy a téglalap átlói is felezik egymást.

A formális azonosítás abban nyilvánul meg, hogy csak a megegyező vonásokat emeli ki, eltekint a különbségektől. A formális azonosítás figyelmen kívül hagyja, hogy minden tárgy nemcsak megegyezik más tárgyakkal, hanem ugyanakkor különbözik is tőlük. Ezt a szemléletmódot már Hegel megbírálta. „Amennyiben egyébként az összehasonlításnál meglevő különbségeknek azonosságra való visszavezetéséről van szó, a matematikát kell tekinteni annak a tudománynak, amely a legtökéletesebben éri el ezt a célt, mégpedig azért, mert a mennyiségi különbség csak az egészen külsőlegesen különbség. Így pl. a geometriában egy háromszöget és egy négyszöget, amelyek minőségileg különbözők, e minőségi különbségtől elvonatkoztatva, nagyságuk tekintetében egyenlősítünk egymással . . . a matematikát ezért az előnyért sem a tapasztalati tudományoknak, sem a filozófiának nem kell irigyelniök . . .” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 194. o.)

A formális azonosítás gyakran politikai hibákhoz vezet. A mensevikek, például, csak az azonosságot vették figyelembe az 1789-es francia és az 1905-ös orosz forradalom között, nevezetesen, hogy mindkét forradalom polgári forradalom. Azon az alapon, hogy az 1905-ös forradalom, a megoldásra váró feladatokat tekintve, egyazon típusú volt a francia forradalommal, arra következtettek, hogy e forradalom vezető erejének a burzsoáziának kell lennie. Lenin feltárta, hogy a mensevikek nem vették számításba a döntő különbséget. A francia forradalom időszakában a burzsoázia még haladó, forradalmi volt. Ugyanakkor a proletariátus még nem alakult önálló osztállyá, és nem volt politikai pártja, amely vállalhatta volna harcának vezetését.

1905-ben viszont a burzsoáziát már megrémítették a proletariátus önálló megmozdulásai. A burzsoázia félt mindenféle mélyreható társadalmi átalakulástól, és szívesen kötött alkut a cárizmussal. Sőt, a proletariátus elleni harcban az önkényuralomra támaszkodott. Az orosz proletariátus pedig, éppen ellenkezőleg, már hatalmas önálló politikai erőként lépett fel. Saját harcos politikai párttal rendelkezett. Ilyen körülmények között csak a proletariátus lehetett a forradalom vezető ereje, csak a proletariátus vihette végig a forradalmat határozottan és következetesen.

Mint ebből a példából is kiderül, a dialektikus azonosítást az jellemzi, hogy nemcsak az azonosságot, hanem ugyanakkor a különbözőséget is figyelembe veszi. Más szóval: a dialektikus azonosítás tekintettel van azokra a konkrét körülményekre, amelyek között a tárgyak léteznek. „A konkrét azért konkrét, mert számos meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége. A gondolkodásban a konkrétum ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelentkezik, nem pedig mint kiindulópont, noha a konkrétum a valóságos kiindulópont és ezért egyben a szemlélet és elképzelés kiindulópontja is . . . az a módszer, amellyel az elvonttól a konkrétig emelke-

dünk, éppen az a módszer, amelynek segítségével a gondolkodás a konkrétumot elsajátíthatja, azt mint szellemileg konkrétot újraalkothatja . . . a konkrét totalitás mint gondolati-totalitás, mint gondolati konkrétum, tényleg a gondolkodás, a felfogás terméke; de semmiképpen a szemléleten és elképzelésen kívül vagy túl gondolkodó s önmagát szülő fogalom terméke, hanem a szemlélet és elképzelés fogalmakká való feldolgozásának terméke.” (Marx, Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. 26—27. o.)

A hibás azonosítás egyik alapvető oka a konkrét körülmények figyelmen kívül hagyása. Ezt a hibát követte el például Plehanov, amikor Marxnak azt a nézetét próbálta megmagyarázni, amely a munkáspártnak az ideiglenes kormányban való részvételére vonatkozott. Marx ezt a kérdést azon sajátos történelmi körülményekkel kapcsolatban vizsgálta, amelyek 1850-ben Németországban alakultak ki. A körülmények akkor olyanok voltak, hogy új forradalmi megmozdulásokat lehetett várni. Ebben az időben a demokratikus párt, a kispolgárság pártja mindjobban szervezkedett, és a munkáspárt a kispolgári demokraták vezetése alá került. A konkrétan kialakult körülmények között Marx nem engedhette meg a munkásosztály részvételének még a lehetőségét sem az ideiglenes kormányban.

Plehanov, amikor ezt a kiáltványt elemzi, olyan következtetést von le, amely már nem az adott körülményekre vonatkozik. Plehanov ugyanis hibásan úgy vélte, mintha Marx még csak azt a gondolatot sem engedte volna meg, hogy a forradalmi proletariátus politikai képviselői a kispolgárság képviselőivel együttműködjenek egy új társadalmi rend megalkotásán. Plehanov hibája abban áll, hogy a meghatározott körülmények között igaz tételt az adott körülményektől függetlenül, abszolút értelemben vette igaznak.

A megkülönböztetés az a művelet, amellyel az azonosságban meglévő különbözőséget tárjuk fel. A látszat sokszor azt mutatja, mintha két jelenség egymással teljesen azonos lenne. Így, például, hosszú időn át egyazon jelenségnek tekintették a gázt és a gőzt. A természettudományos ismeretek fejlődésével lehetővé vált megkülönböztetésük. A megkülönböztetés módszerének alkalmazása révén előtűnnek a tárgyak sajátosságai.

A formális megkülönböztetést az jellemzi, hogy elvonatkoztat a tárgyak közötti azonosságtól. A fizikában, például, sokáig csak a különbséget látták a röntgensugár és a fény között. Csak bizonyos idő elteltével ismerték fel, hogy mindkettő elektromágneses rezgés.

A dialektikus megkülönböztetésnek ezzel szemben az a célja, hogy a különböző vonások feltárásával egyidejűleg az azonosságot is kiemelje. Csak olyan jelenségek megkülönböztetésének van értelme, amelyek egyszersmind azonosak. Összehasonlítást tenni ugyanis csak olyan jelenségek között lehet, amelyek egyneműek. A konkrét megkülönböztetés tehát az azonosítás és a megkülönböztetés egysége.

Mint látható, a megkülönböztetés oldaláról nyúlva a kérdéshez, ugyanarra az eredményre jutottunk, mint amikor az azonosítás felől közeledtünk hozzá. Az azonosítás és a megkülönböztetés egymástól elválaszthatatlanok, kölcsönösen feltételezik egymást. A konkrét azonosítás egybeesik a konkrét megkülönböztetéssel. Az azonosítás és a megkülönböztetés voltaképpen nem két önálló művelet, hanem egy műveletnek, az *összehasonlításnak* két egymást kiegészítő oldala. Minden azonosítás megkülönböztetés és minden megkülönböztetés azonosítás. Gyakran előfordul, hogy a bűnözők megváltoztatják nevüket, ruházatukat, tartózkodási helyüket stb., hogy ne ismerjék fel őket.

A rendőrség, leleplezésük céljából, összehasonlítja ujjlenyomataikat. Ezáltal megállapítják, hogy a két különbözőnek vélt személy ugyanaz az ember, s egyszersmind azt is, hogy az illető különbözik attól a személytől, akinek a nevét jogosulatlanul használja.

КРИТИКА ПОНИМАНИЯ ТОЖДЕСТВЕННОСТИ В ФОРМАЛЬНОЙ ЛОГИКЕ

Дьёрдь Тамаш

В системе формальной логики категория тождества играет важную роль. Поэтому, если, стремясь разработать диалектическую логику, мы намерены превзойти формальную логику, то оказывается необходимым критически проанализировать распространенное в широких кругах понимание этой категории. В данной статье рассматриваются только отдельные моменты этой проблемы, которые, по мнению автора, имеют первостепенную важность.

Для подкрепления логического анализа в статье тождество и различие рассматриваются как объективные категории. Автор сначала отдельно изучает тождество и различие с той целью, чтобы наглядно подчеркивать противоположность абстрактного и конкретного способа созерцания, связанного с ними. Потом он переходит к изучению единства тождественности и различия.

Во второй части статьи рассматриваются проблемы того, как эти категории отражаются в мышлении человека. В связи с этим освещаются требование однозначности, закон тождества и также операции отождествления и различения.

CRITICISM OF THE CONCEPT OF IDENTITY IN FORMAL LOGIC

GYÖRGY TAMÁS

The category of identity plays a significant role in the system of formal logic. For this reason, if, endeavouring to elaborate dialectical logic, one intends to rise above formal logic, it is necessary to make a critical analysis of the wide-spread interpretation of this category. This paper is, of course, limited to deal with a few moments of the problem, regarded by the author as important.

In order to support logical analysis, the paper treats identity and diversity as objective categories. At first a separate investigation is made of identity and of diversity, in order to give striking expression of the contrast between the abstract and concrete outlook connected with them. After this, the author makes a study of the unity of identity and diversity.

The second part of the article is devoted to an examination of how these categories are reflected in human cogitation. In connection with this, the author deals with the postulate of unambiguity as well as the law of identity and the operations of identification and differentiation.